

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎՆԵՐ Ի ՎԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

Անաւոր այս մանրամասնութիւնները այս կեանքին շուրջը կը ստեղծեն թախտի մը, զոր ոչինչ պիտի կորնար վարատել: Ու Պ. Կիւմրիչէկը ստանի հատորը այդ տուածը նարարապետող ամենէն սրտառուչ կոթողն է սպանդաբար: Քիչ գործ եմ կարգացած ուր հացին հարցը հրուած ըլլայ անդրադին, մղձաւանջային սա ուժգնութեան: Նոր չէ որ բանաստեղծները անօթի պիտի մնան, Ու նոր չէ որ անօթիները պիտի մեռնին ինքնասպան կամ սպառած: Բայց զրական հպարտութիւնը յաւանք միջամտած է որպէսզի արուեստագէտները պարագլուխ իրենց թատերականութեան ու ըսեն մեզի այնքան զարգ բայց այսքան ալ ահաւոր բաներ, ուստի, Ճամբով, քարայրով պայմանաւոր: Տայտթայտկիին նամակները ունին երբեմն այդ զիճէն տուածներ:

Քանի մտ տարիներ երկարածագող սա լլուկանքն է, մտայնաութիւնն է, «սարսափոն» է — Պարթևեանին են բառերը, ուրիշ որորդ մը մշտակարօտ ու անյաղաքող, որ, կ'ըսեն՝ գերեզման մտաւ այդ սարսափէն պատանուած — որունք Տիգրանին նամակները այնքան բաթէթիք ու անհաւասարելի կ'ընեն: Ի վերջոյ, յուսահատութիւնը, և հետեանք՝ անմասպանութիւնը կը զայլանան սա անհուն հողհարքին առջև, քանի որ լուծուածներ են վերջապէս:

Ու ստեղծան պէտք է գիտնանք որ անոր մայրը իր երեք չունեցած զրամն է որ պիտի ըստեղծէ: Ո՛ւրիշէ: . . . Անոր փոքր եղբայրները պիտի մեծնան Պոլիս, պիտի շահին այդ անիծեալ զրամը, պիտի զրկեն այդ մեծ եղբօրը Բարիզ, Պոլիս, բայց պիտի չլուծեն հացին չարագուշակ հարցը: Ըսի թէ ինչպէս ի՞նչած է գերեզման Տիգրան երկաթի մայրը:

* *

Գրագէտը: Քաղաքական խմբագիրը: Գործիչը: Ատենաթո՛քը: Լիւսանքը:

— Բայց ո՛ր մէկը, Տէր: Կը տեսնէք թէ որքան բարդ, բազմակողմ անձնաւորութիւն մըն է Տիգրան երկաթ անուանին տակ զարարուած սուրբը, ինչպէս կ'որակէ զայն իր մայրը:

Մտուի Պարզեալ յիշուած գիրքին մէջ յաւելուած էր, «Ռիւստէմ», որ առաջին անգամ տպուած է La Cocarde հանդէսին 25 հոկտ. 1894 թիւին, և առատ մէջբերութեանը զոր անոր ձեռագիրներէն ըրած է Պ. Կիւմրիչէկը, մեր առջև կը

չնկն մէկը այն բացատարար օժտուած միտքերէն որոնք մեր զրականութեան ամենէն սիրահան ու սրտառուչ անունները տուին, առաւելապէս ըբթողական մարդին վրայ, Բայց ահա անսովոր: Նոյն այդ էջերուն մէջ կը հաստատուէ զարմեալ մեր զրականութեան մէջ չնազիցուած այն դուար հրաշքը ուր սուր, կենդանի ու տարօրէն խորացուած (Ֆրանսացիք պիտի նախասիրէին քոսե բուր) դիտողութիւն և նոյն վերագրեմտով որակելի քնդիմեցումն, վերացման (abstraction) ուժ պաշտպանէին իրար, աչքերուն և զգայարաններուն տուածը ազատելով ուրուանկարին արհեստէն ու բարձրաստիճիւղ զայն իմաստին անմահ յաղթանակին: Ուր զոյնն ու զիճը հարազատ, անվերածելի շաղպապտուածով մը մեր սոցաւորութիւնները հազուեցնէին ալ անտրտաւելի սճով մը, շնորհով մը, որ արուեստի մեծ իւրացումները կը յատկորոշեն ու չըլանի մը խառն արտայայտութեանց մէջին կը զատեն անկորուստը, չըսելու համար յաւիտենականը: Խորութեան և նորութեան երջանիկ խառնուրդ որ զար, կ'ըսեն նութիւն սկողնաւորութեանց մէջին կը վերջաւորէ: Այս բոլորը՝ գրելու թէքնիկը պերճօրէն տիրապետող առողջ, կանաչ սառնակի մը մէջ: Կարգացէ՛ք Coardes-ը այդ յօդուածը որպէսզի համոզուէք թէ ինչ ըսել է արեւել ճիւղ բայց արեւմտեմ անիւ: Ինչ որ կը զատէ այդ էջերը Լոթիանական զգայիկ բայց աման բանաստեղծութեան կամ փոխի ու Մորանի ու նոյնիսկ Պարէտի զրական արեւելքէն: Ընդօրէն, առհասական, արեւնէն եկած այն համն է, անփոխարինելի հարազատութիւնը որով տեղ մը կը տարբերի ուրիշէ մը. երկիր մը, քաղաք մը ինչքննքը կ'ըլլայ:

Պ. Կիւմրիչէկըտան Ռիւստէմ Վարիւրուոր» մեռագիր էջերը կը փափաքէ խմբուած տեսնել հատորի մը մէջ ու այդ առիթով տրտում կոչ մը կ'ընէ մեկնեաններն որոնք մեզի չէին սակսեր 18րդ ու 19րդ դարերուն: Ձի գիտեր պայան թէ մենք շատնց լքած ենք գիրքերու կնքանայտութիւնը ու գրեթէ մոռցած (ինչ գեղեցկութեան ֆրանսացին պիտի ըսէր desappria) միտքին հանդէպ մեր պաշտպանութիւնը: Երանի իրեն եթէ անձնօթ է մեր այս կորսնքին ալ: Բայց, առանց գառնութեան, նման բարեգործութիւն մը մեր զրականութիւնը պիտի օժտէր բացառիկ զիրքով մը: Կընայ ասիկա նմանիլ փողով ու թմբուկով մռնեստիկուած զուսի-գործօններուն: Տիգրան երկաթի տարիքէն վէպ չեն գրեր մարդիկ: Բայց այդ գրքը պիտի բերէ մեզի համար թանկագին յայտնութիւններ: Լայնա և թուրքի հարցը մինչև հիմա քաղաքական իր նկարագիրը կը պահէ անխտիր: Իմ համոզումն է սակայն որ անիկա նոյնքան և աւելի զրական հարց մըն է: Զուր տեղը չէ որ մտ տարը զայն մոռցողուրդը այդ լուծը կընց: Ու հոգին մարմինն ու զ'պաղտիկ կտուց, բայց ուշ ալ կը պաղտի: «Ռիւստէմ»-ն մեռնի Խատարանած արտաքրումները քննադատը կը հետաքրքրեն շատ մը կողմերով: Ատոր համար է որ Պ. Կիւմրիչէկըտանի կողմէ այդքան գեղեցիկ միամտութեամբ մը բանաձևուած խնն-

զբանքը արժանի է Սուրբ Հինգրազատարձի մը։
 Հատորին մէջ, Տիգրան երկաթի միւս երկա-
 բայունը յօդուածը, La Turquie peut-elle vivre ?,
 տպուած Rêvue des Revuesի Յուլիանի Թիւրին (1899),
 աւելի թելադրել է ու այլապէս բացատրիկ, մի-
 ջազգային քաղաքական գրականութեան մէջ ալ։
 9. Կիւմուլիզմի տարողովին առած է զայն
 իբր յաւելուած(“)

Ուշադիր ընթերցող մը միայն կարող պիտի
 ըլլար ըբստ արժանաշին գնահատել այդ essaiին
 այդ օրբուն համար այլապէս անակնկալ խորու-
 թիւնը, կատուցուածքի նորութիւնը, դիտողու-
 թեանց ինքնատպութիւնը, հատուտութիւնը ու
 մանաւանդ դատման երկրերու տարազայման ըն-
 դարձակութիւնը։ Տարփողանքի (propagande) այն
 փոքուն գրականութեան մէջ որ մեր քաղաքական
 հոտակցութեանց գործունէութեան ամենէն խո-
 ցելի կողմը մնաց(“), այդ փորձը (essais) կը բըր-

(*) Յու է ինձի որ մեռած գրագէտի մը նուիր-
 ուած հատոր մը չունենար լիակատար biographie
 որ հնդիակին թոյլ տարած յօդուածներուն տե-
 ողորը, թուականները, գլխաւոր նիւթը արժանազոր-
 ուէին։ Տիգրան երկաթի քաղաքական եւ գրական
 սիրելի կտորները, ձեռագիրներուն քանակը եւ նը-
 կարտփիրները, լուսանկարները, ձեռագիրն նմանա-
 տպութիւններ (fac-similés) անհրաժեշտ տարրեր են
 այս կարգի աշխատանքներու մէջ։

(**) Այս հաստատուող զառն է մանուանդ ա-
 նով որ մեր միջոցներուն լաւագոյնը տրամադրե-
 ցինք ընելու համար այդ տարփողանքը արբար ու
 հարազատ հայելի մը մեր տառապանքէն։ Մէջանդն
 է վրիպանքը։ Բայց խորձած ո՛ւնինք ստոր զսպա-
 նակներուն։ Ինձի կուզայ թէ Տիգրան երկաթի գի-
 ժով մարդոց կարգը մը աւելի նուազականութիւն
 ունէր իր դերը փրկելու քան քանաստեղծներու,
 խմբագիրներու, կրօնականներու քանակը որոնք ի-
 րենց բարի կամեցողութիւնէն ու արցունքէն զատ
 ըիջ քան կը տանէին արքունիքներուն կամ դեւ-
 ականներուն մատուցանելու։ Այնի զատ կը խորձիմ
 նաեւ թէ գործելու սա կերպը մը մեր միտքին հիմնա-
 կան պաշտօններէն կուզայ։ Նոր չէ որ մեր դասերը
 զէջ պաշտպանեցինք։ Մեր պատմագրութիւնը շախ-
 վելի փաստ այս վարկածին։ Փորձեցր զայն ըմ-
 բունել մեր պատմիչներով, նոյնիսկ քաներորդ դա-
 րուն։ պիտի վրիպիր։ Բայց եւրոպական իմպերալի-
 շտիւթին մը, միջակէն նոյնիսկ շատ քիչ վեր, որ-
 քան դիւրութեամբ մեզ կ'առաջնորդէ դժուարին այդ
 հասկացողութեան։ Կարացցէր օրինակի մը համար
 Զատիանի նուազատոր բազմաթափարեան էջերով
 գործը։ Ձեր միտքը չի շինուիր եւ սակայն պատ-
 կառելի պիտիթարանանին համարութիւնը հայ միտ-
 քին մտնուի բերող ձեռնարկ մըն է։ Բայց, նոյն օ-
 րինակին համար, կարողացէք Մարկանի գիրքին ա-
 ռաջին հարիւր էջեր ու զուր համոյրը կուենեք
 զգայու թէ հայ պատմութեան իմաստասիրութիւն
 մը կ'ողջունծնուի մեր ուղեղին մէջ։ Քաղաքական
 զգայարանքի պակաս, քաղաքական կանքէլ դարե-
 լով զրկուած ժողովուրդի մը մտա։ Տիգրան երկաթի
 մեծութիւնը հերքու. Մի էր այս տեսութեան։

գանայ, ինչպէս կ'ըսեն, հարթ զայտերէն, այլար-
 ւեստ ու ինքնադիւլ յիշատակարանի մը նման։
 Հին, արեւելեան կարգը, որ դիւանական գրակա-
 նութիւն մըն ալ ստեղծեց իր բոլոր մեղքերուն
 ջով, հինովին կը նորոգուի (չեմ կարծիր որ
 Տիգրան երկաթի Կոլլիւն կարգացած ըլլայ)։

Այդ հարցը այդ էջերուն մէջ կը դառնայ մը-
 լապէս շահեկան, եղբարեաւ համապատկեր մը,
 որուն յօրինումին պիտի միջամտեն մինչև այդ
 օրը անձանօթ ազգակներ, ընթացիկ իմաստու-
 թեան պատգամած նայաբուխիւններէն (postulat)
 գլխովին շեղող։ Անշուշտ ատենք կային այն ըն-
 դարձիկ ողբերգութեան մէջ որ թուրքերուն խո-
 ժումն է Մերձորտ արեւելի կ'է մերձաւոր եւրո-
 պայի մարզերուն վրայ։ Բայց որոնց արտահա-
 նուած, էջերուածը եւ իրենց զերուն կայելը, —
 անա ինչ որ ըբստ է հանձնարել այդ երկրասար-
 զը։ Ձի պատմութիւնը ունի զասեր որոնք թաղ-
 ուած կը մնան զէպքերուն լավային տակը եւ չին
 մատչելի արգա, սոյրբարու աշխարհ։ Տիգրանը
 մեծ ինք չէ ապրած այդ եղբարեակներէնը եւ
 մարմինին վրայ, բայց պարած են զայն իր պա-
 պիբը։ Ասոր համար որ թէրան զեպպանօրէն
 նօթ առնող Կոլլիւնէ մը աւելի ի վիճակի պիտի
 ըլլայ Տիգրան երկաթ մը ւաննուն այդ արեւելիք
 ներդրաւու ու վերաբարտարու։ Ապրում, զարա-
 ւոր առնութիւնը մ (արիւնը վարկաբարազի տարազ
 ու չէ), ընդհանրացման շատ զօրաւոր ուղեղային
 հոտուած, ու բացառիկ զատութեամբ զգայական-
 ջներ միայն պատմութեան աւերակայալը կարող են
 օգտուով թափանցելու։

Տեսականորեն նորութիւնը, խիտ աննա-
 կանութիւնը, տեսնելու կերպին շքամարդանց
 (paradoxal) կողմերը ու եզրակացութիւններու
 կողմը մը մասեր այդ յօդուածին մէջ կրնան միշտ
 իրենց նետ չունենալ մեր համամտութիւնը։ Ի՛նչ
 փոյթ, ի՛տաւը իրականութիւն մըն էր ու թուրքը
 միանձանս ահալը Քարսից Եոցնէ վիճենա երկարող
 կայրութեան մը։ Այսօր։

Անա թէ ինչու, այդ յօդուածին մէջ յօրին-
 ուածքին, այսինքն փաստերու դասաւորումին
 տիրական թէճելիք, նախանիւթին որակը, տրա-
 մասցութեան (dialectique) ուժն ու անողք մղող-
 ու մեզ կը վարեն բռնի եւ հեռաւոր, ատեն իսկ
 չնքնելով անդադարձի։ Արեւելքին հինաւուրց ու-
 գին հոն կ'ենթարկուի վերուձեւում մը որ մեզ կը
 զարմացնէ մանաւանդ, երբ գիտենք թէ քաղա-
 քական ղգացողութիւնը դպրոցներու եւ գիրքե-
 բու մէջ սասցաբուլից փութութիւն մը չէ։ Տա-
 ռիքը, յարաբերութիւնները այդ զգայարանքին
 զլիւսաւոր դաստիարակներն են։

Ընթեցնողը կը դրկիմ երեսանդ Օտանի յու-
 շերուն (Տասներկ օտի Պոլսէն դուր) այդ յօդ-
 ուածին ու անոր հեղինակին վրայ աւելի ման-
 րաման տեղեկանութիւններու համար, . . . Որեւէ
 մէջլըբու, համառօտման փորձ չեն կրնար մեր-
 ձոււոր զաղափար մը անդամ գոյաւորել ընթեր-
 ցողին մտքին մէջ, այն իբր սողեբուն ու քառե-
 ռուն մէջ իսկ նոր ու ամբողջ աշխատանքին մասին
 Հակառակ անոր որ քառատունի մտ տարբեր մեզ

կը զատեն անոր հրատարակութենէն, յօգուածը կը կարգացուի նոյն յափշտակութեամբ որպէս թէ գրուած ըլլար այսօր: Նոր թուրքերը որոնք լքած են իսլամը, էին արդէն 908 ին, 915 ին: Կա՞յ աւելի փեղեցիկ չարախի՞ մը գնահատելու համար արժէքը գործի մը քան անոր յառաջակցեաց առաքինութիւնները: Ի՞նչ պիտի լուէր եթէ գրուիր վեր առնէր իր հանրատարանէն ու տեսնէր իբր մարգարէութիւնը կ'ու առ կէտ իրագործուած:

* * *

Խօսիլ տակաւին, սա գնացքով, լեզուովիսկանէն, ասեմարանէն, հիւանդէն՝ պիտի նշանակէր ընդարձակիլ տարուածութիւնը պարզ սա գրախօսակարանն — բան մը որուն չունիմ իբրաւունքը: Բաւ է դիտել տալ թէ Տիգրան երկաթ եղած է ատոնցմէ մէկ երկուքը վճռական զեղեցկութեամբ:

Մոռիս Պարէս իր Mon ami Tigrane գլուխին մէջ (le Voyage de Sparte), իրեն յատուկ նըբութեամբ մը կը զատորոշէ Տիգրանին մէջ Գործողութեան և Երազին տարբեր երբ կ'իլիկիլ մէջ նոր Պայքնութեան մը կը նրահիրուի այս մատաղատի արեւլեցցիէն: Ու կ'աւելցնէ.

«Եթէ անկախ ըլլայի, պիտի մեկնէի Տիգրանին հետ, չարաւորելով իմ փառասիրութիւններս, որպէսզի չարաւորել իմ իսկ վրիպանքը: Ես ինձի առաջադրած պիտի ըլլայի պարզ արեւկածանիզորութիւն մը: Յաշուկելու համար, թերեւ ինձի կը պակսէին մարդաբան յատուածիւններ: Իմ գաղափարազայտ (idealiste) մատաղատի բարեկամս կը նախատեսէր առարկութիւնը, բայց կը հերքէր զայն՝ պիտի մտածուածով մը զոր կը թխուրէր իրեն՝ պատմութեան իր անաւղողութիւնը: «Պայքն իր մահովը քան թէ կ'անջօլը աւելի ծառայեց Գունաստանի անկախութեան գատին: Այս ականաւոր կամարութիւն չըբրիտ պաշտօնը եղաւ յոյնաստանի ամառը (bel effet):»

Ի՞նչ մը անզին
 «Սիրելի Տիգրանս, ձեզ կը սիրեմ ու կը հիանամ ձեր վրայ որ կ'ազդէ հայրենասիրութեան մարտիրոս մը ըլլալ: Բայց խոտովանեցէք թէ շատ տարբերակ պիտի ըլլար որ ես: Փրանսացի մը, ելլէի հայ դառնայի: Արդէն շատ լաւ բան է որ զուք կը մնաք ըսի հայը:»

Պետք պիտի լայր այդ գլուխը(*) արտազեղ ամբողջութեամբ ցոյց տայու համար թէ որքան անկախ քիչ պատրաստուած էր այդ հասարակութիւնը որ յեղափոխական սպասն էր իր օրերուն: Թերեւ անիրաւութիւն ալ է նոյն ատեն իր հայրութիւնը այդքան ուշ «սորվող» այդ երիտասարդին մէջ հաստատուել ուզել ինչ որ հայ յեղա-

փոխութեան մեծ տիպարները փառակերտեց: Միւս կողմէ պէտք չէ մոռնալ որ հերոսութիւնը միակտուր առաքինութիւն մըն է ու չի ստորաբաշխուիր, Մարզ չի կրնար նոյն ուժգնութեամբ նոյն բանը ըլլալ տարբերակով: Տիգրան երկաթ, քիչ մը շատ հայացողական (contemplatif), շատ կատարելութեամբ արգանք, (այսինքն երազի ստպետ) չի մտնցուիր տիպարին միջինին: Իր տկարացումը, կարմիր Սուլթանին ներդրմանութեան ասպատանելով Պոլիս դառնալու, պէտք չէ խորացուի, եղծելու աստիճան այդ զէմքին մաքրութիւնը: Միշտ պէտք չէ մոռնալ որ այդ քայլէն առաջ, արդէն կտորած է անոր ողնին սինը, ու մայրն է գլխաւոր դերակատարը այդ նուաստացումին: Յետոյ դիտենք թէ Պոլիս զարծ մը իրեն լեբար գոնէ ցամաք հացը: Գերեզման մը գտնելու համար սա ընկերուցը դատած ատեն, պէտք է յիշենք դերագոյն փաստը, — Տիգրան երկաթի գեղեցկագոյն ճիգը, La Turquie peut-elle vivre? գրուած է Պոլիս ու ստաղանիւով սպուած՝ յիշուած հանդէսին մէջ:

* * *

Փա՞ռքը
 Կայ, սա ալ, արշալոյսի մը մեռով թէ՛ն վազանցուկ, բայց լրիւ ու բացարձակ: Որ կը գտնէ զինքը խօսքին համարանքէն:

Պ. Կիւմրուչէրտան արգար, կրկնապէս հասկնալի յուզմամբ մը կը պատմէ զերկրողական ալ մատաղ բայց այնքան ալ որտառուչ յանգով այդ համարին: Ու ո՞ր խորքաւոր մտաբ միջամտած է որպէսզի փառքը հասնի իրեն հիւսուարց Աստիկէն, Տրամասացութեան եւ պերն Բանին հայրենիքէն: Դիւցազներգական որքան հէքեաթուանակ կողմ կայ այս անորակելի խանդավառութեան մէջ զոր յամպարեայ այդ զէմքը իր սատարագոյն լըթնեղէն կը հոսեցնէ: Կրկնելով հոգեկները, հիացում որքան խանդալատանք ստեղծելով Բարբառին ու Բանին վաղնջափառ այդ ստանին մէջ: Ու անմեկնելի: Այսինքն հակառակ դիրք որուն թաթը կը ծանրանայ անոր ուսերուն, ալ չքաշուելու համար մինչև գերեզման:

* * *

Ալէքիս առջին է լուսանկարը: Տակաւին իր կարապարը չաւրած այդ զէմքէն կը բխի այն խռովքը զոր Մեծարեւոյցի նկարը կարծեսցնէ մեր մէջ՝ նոր Տալեուտ մուտքին:

Մարզ կայ հոն, շըթնեքը բամբող գիծին մէջ արդէն պառկած: Ու կան օրեր, շաքաթներ, ամիսները զրկանքին որոնք անոր այսերը կը զգաւորեն ու ակնափառներուն մէջ կ'ըլլան անպատմելի ուռչ ու թախիծ: Բայց ինչ որ չի մոռցուիր՝ անոր նայուածքին խոժոժումն է, փախուստն է ներկայէն զուրոյ:

Կարգացէք Պ. Կիւմրուչէրտանի վկայարանութեան մը չափ գեղեցիկ քորոյց այդ ողնակէզին: Երեք ամբողջ տարիներ Տիգրան երկաթ

(*) Նայ գրական ու քաղաքական հանդէսները յաւաքոյն էշ մը չունեննային պիտի Տիգրանի յիշատակին նուիրուելիք քան այդ գլուխին թարգմանօրէն մատուցուը մեր հասարակութեան:

պիտի մեռնի, առանց այդ մահուան հառապակրկնալու: Ու առանց արցունքի մարզ չի կրնար բաժնուիլ այդ պատմութենէն որ, զասական մեղաւ մազմուծելէն զուրա ջարբակով հիւանդներուն, մեզ կը կործանէ ահաւոր իր ստոծայով: Ըսել կ'ուզեմ զրամի, զեղի, զարմանի, անկողինի ու անմկուծեան հազարուամէկ փոքր մանրամասնութիւններով, բոլորն ալ կրուած թշուառ այդ հանահարէն, հանճարային այլընտրութեամբ մը:

Ու բաներ կան որ չեն պատմութի: Այսինքն՝ պէտք չէ պատմուին:

* * *

Ահա, կմտածեմ, գիրքին մարմինը:

Պ. Կրմիրչէկերանի մօտ գրագէտը արժանաւոր է իր նիւթին: Խորքին մէջ հայ, ինչպէս, Տիգրանն է, ու նման անոր, մտքին մէջ եւրոպացի, անիկա յայտուած է պարագրֆի այդ սեբաշալի տիպաբը, այնքան առաստակով, ու մեզի ներկայացնել քերթուածի մը չափ յուզիչ կենսաբանութիւն մը: Ու ասիկա ռուզակի եղանակով, ըսել կ'ուզեմ կենսագրութիւն բառերովը:

Ձի կրկնելու համար անցնող էջերու մէջ իր եղանակը յատկանշող զատուաները, կը բաւականաւմ յայտնելու որ այդ հատորին ներկանակը սպանուական գրագէտ մըն է, մեր արեւնէն, որ հարկին տակն է սակայն տարր լեզու մը գործածելու: Աւելորդ պիտի ըլլար գովեստը ընել իր ֆրանսերէնին որ զուրաէն օտարուած գործք մը չէ իր մօտ, այլ մորթն է զգալական քերթով հարուած զգայնութիւն մը, նեոսարբար արուեստի արժանաւոր միջոց մը: Մարդիկ, գրագէտները միայն կը զննէ այս տրոսուսին (paragraphe) մէջ, այդ գործիքով է որ կ'արտայայտեն անարտայայտելին Կրմանք, գրականութենէ զուրա, ամէն բան գրել ստրկուած լեզուով մը: Իսոյց արուեստ, երբեք:

Կը խորհիմ թէ գիրքին զեղեցկութեան զըլխաւոր աղբակներէն մէկն ալ հոս փնտռելու է:

Ճաշու համար հաշած մը իր կերպէն, կը ներկայացնեմ պատասխի մը:

... «Տիգրանի տուամը յառաջ եկաւ անկէ որ կը պատկանէր Եւրիշի գերեզմանային ժողովուրդի մը, որ ծնած էր աշխարհաքաղաքացի քաղաքի մը մէջ, կրած՝ սպիտակութիւնները զանազան ցեղերու, քաղաքակրթութեանց, միջալարերու եւ, նեոսարբար անկարող էր եղած երբևիցէ ազատագրել մտղոյական իր անձնատուութիւնը, չափ է ան թէ թուրք, հելլէն, ֆրանսերի կամ քրիստոնէսացի: Փիտի չգիտնայ երբեք: Ո՛րն եղաւ իր ճշմարիտ մայրենի բարբառը: Յունարէնը, օրբանէն ստրկուած. հայերէնը, նախնապէս լեզուն. թրքերէնը զոր կ'ստի իրենց տունը, թէ ֆրանսերէնը որով պիտի խորհի ու գրէ: Այս տարբոյնակ նակատագրին քան թէ իր կանխանա մահուան — հրաշքի տղոց ցեղէն չէ՞՞ արգէն անիկա — այդ պատահաւա է որ անիկա պիտի չկրնայ տալ իր ամբողջական շափով, իր տեղը, երիտասարդ ֆրանսացի մը, ծնած ու սարած ֆրանսա, կրկնով սեղմ կրթականները (discipline) միակ քաղաքա-

կրթութեան մը, միակ մշակոյթի մը, եւ, ունենալով այդ բացառիկ զգայնութիւնը, ամէն բանով բանաստեղծութիւնը ընելու այս կարողութիւնը, ուսումնասիրութեան սա հրաշքը եւ Տիգրանը յատկանշող ինքնակատարելագործման սա երանգը, անմահ անունը մը պիտի կտակէր սերունդնէրու: Եթէ, ինչ որ կը մնայ այսօր, հրատարակուած է անսիպ իր գործէն — զլոյց, նորակէպ, պատմական նախերկ կամ փորձ (essai), քաղաքական հանգր, թղթակցութիւն եւ մտերմիկ օրագիր — չէ բիւր ու թէ այն տպագրութիւնը որ կը խռովէ եւ կը հիւսցնէ իբր հրաշք մը, անկէ կ'արտաբերէ սակայն նուրբ եւ անոյշ հոտ (arome) մը ուր Արեւելքին խորհրդաւոր ու ծանրաթմաւ սրբոյրբը մտազէն կ'անցնին՝ փափկիկ զեփուրն որ կը փչէ Ատտիկէի եւ «Նլ առ Ծրանսի» վրայէն եւ զոր չնէք կրնար ներշնչել առանց սիրով սարսուռի մը:

Չայեր, իր եղբայրները, որ կը պահէք յիշատակը իր ծննդավայրէն մատուցուած ձեռնարկաբանաց զատու, Ֆրանսացիներ, զորս Պարէս պիտի հրապարէ միշտ, մինչև իսկ իր բարեկամութեանց մէջ, երանի թէ, գրեթէ եւ բարեպաշտ յարգանքէ թիւարուած սա հատորին ընթացումէն վերջ, կարենայիք պահել ձեր սրբատրուս մէջ անմտաւոր մը յիշատակին սա վաղաժամ երիտասարդին որ, նման գիտաւորի մը պիտի պատուէ Արեւելքի երկինքը հաճանաւատ պայծառութեամբ մը, անհետելու համար ընդ հուշ Պրոպանդիսի խորքերուն մէջը:

Այս տողերը պերճախօս եւ քան ամէն մեկնութիւն:

Յ. ՕՇԱՍԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

Neuaramische Grammatik, Ost- und Westarmenisch, von Dr. Ardasches Abeghian, Dozent am Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. — Berlin und Leipzig 1936, Verlag von Walter de Gruyter und Co., [Band XXXVI. Lehrbuch des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin]:

Գերմաներէն լեզուով, հայ բրոֆէսօրի մը՝ Տօքթ. Արտաշէս Արեղեանի կողմէ գրուած հայերէն աշխարհաբարի այս գերաստեղծութիւնը իր սեռակին մէջ նոր չէ. գրչն կը կանխեն A. Dürpfler, F. N. Finkler, եւ C. Kainzի քերականութիւնները: Գերմանի Արեւելքի քաղաք ճեմարանի հմտաւորներ, Dr. H. H. Schaefer իր կարծիքներով կանօղը բացալը կ'ընէ գործին, եւ անոր՝ իբր նոր ձեռնարկ՝ հայագիտութեան համար բերած նպատակը չէշնդէ ետք, գերման ուսանողին ու շարքութիւնը կը հրատարակէ հայ լեզուին արժէքներուն եւ ստեղծագործութեանց վրայ: Այս նախաձեռնէն վերջ կը գրուի ներկայիս հայերէն յառաջաբանը, ուր կ'ընտրի թէ 1931 էն սկսեալ իր այս գործը ձեռագիր կը մնար, եւ կը ծառա-